

“FANEN VIL VÆRE TIL STEDE”

Af Dennis Borgvardt

Begravelser af arbejderbevægelsens ledere var fra bevægelsens start ikke blot en afsked for venner og familie. De tjente ligeledes som politiske manifestationer, hvor sammenhold, politisk overbevisning og styrke kunne vises offentligt. Der foregik en kamp med både sekulære og gejstlige myndigheder om, hvilken plads arbejderbevægelsen og dens symboler skulle have i begravelsesritualet.

Søndag den 1. januar 1887 blev socialisten Adam Pedersen begravet på Assistens Kirkegård i København.¹ Begravelsen blev en stor offentlig begivenhed og følget, der i Social-Demokraten blev anslået til over 10000 mennesker, gik med 21 røde faner i spidsen i ligtog igennem gaderne fra Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade til kirkegården. Her meddelte den indremissionske pastor Steen, at stiftsprovsten havde forbudt medlemmer af følget at tale ved graven. Den tilstedeværende politiassistent blev bedt om at sørge for, at forbuddet blev overholdt, hvorefter jordpåkastelsen blev forrettet.²

Adam Pedersens begravelse var en stor begivenhed i en tid, hvor socialistiske optog var et konfliktemne. Med en blanding af politiske symboler og almindelige begravelsestraditioner viste man den afdøde den sidste ære, udtrykte sammenhold i forhold til hinanden og manifesterede sin styrke udadtil. Dette var ikke uproblematisk, og der opstod konflikt med myndighederne i forbindelse med begravelsen. Hvor det i andre tilfælde var den røde fane, der var genstand for forbud i ligtog og på kirkegården, var det i dette tilfælde muligheden for at sætte ord på de holdninger, de medbragte symboler stod for, der blev forhindret.

Jeg har i artiklen undersøgt begivenhederne omkring begravelsesritualet ved Adam Pedersen og andre af arbejderbevægelsens lederes begravelser i perioden 1871 til 1910 – og betydningen heraf. I centrum står spørgsmålet om, hvordan arbejderbevægelsens symboler fik en central rolle i forbindelse med begravelserne, og hvorfor det netop var dem, der førte til konflikt. Som udgangspunkt for denne analyse ligger de franske sociologer Emile Durkheim og Pierre Bourdieus analyser af ritualets samfundsmæssige betydning, og at der i Danmark fandtes en specifik borgerlig mindkultur i forbindelse med begravelser fra midten af 1800-tallet.

Central litteratur og teori

En begravelse kan i sin egenskab af over-

gangsritual både forstås som en begivenhed, der har en samfundsintegrerende effekt, og en begivenhed, hvor magtforhold i samfundet kan vises og udøves. Ifølge Durkheim har begravelser en samfundsintegrerende effekt og skaber gruppesolidaritet og sammenhængskraft i samfundet, da deltagelse ved en begravelse viser deltagerne, at gruppens værdier og normer overlever døden (den døde).³ Denne teori er af blandt andre Bourdieu blevet kritiseret for ikke at være opmærksom på, at det er nogle *bestemte* normer og værdier, der overføres og genskabes, og at der i selve ritualet foregår en kamp om og fordeling af magt. Kampen om magten er kampen om myndigheden til at iscenesætte og arrangere begravelsesritualet, samt derefter at fortolke dets ordlyd og de tilknyttede handlinger. Det handler om at være dem, der bestemmer, hvad der er acceptabelt i begravelsesritualet ved at være i en position, hvor man har mulighed for at definere ritualet og derefter handle derudfra. Hermed hævdes retten til at forvalte overgangen fra et livsstadie til et andet og retten til at inkludere og ikke mindst ekskludere i forhold til adgangen til ritualet, hvilket gøres ud fra hvad der er defineret som acceptabelt. Magtudøvelsen vil oftest være skjult for den enkelte, der i sin deltagelse i ritualet vil være med til at skabe og genskabe den eksisterende magtfordeling. Dette betyder dog også, at ritualet kun fungerer ved, at de dominerede deltager heri, da det er herigennem, at ritualet og dets forvalteres legitimitet anerkendes. En afvisning af deltagelse i ritualet er en sanktionsmulighed for de dominerede, ligesom de kan forsøge at tilkæmpe sig muligheden for at bruge og fortolke ritualet på egne betingelser i opposition til den officielle udlægning og dermed blive inkluderet på egne præmisser.⁴

Birgitte Kragh beskriver i *Til jord skal du blive...* perioden 1850-1920 som en periode, hvor det at tjene nationen og historien blev en måde, man kunne opnå en slags udødelighed på. Urbanisering og sekularisering påvirkede og ændrede begravelsestraditionerne. Individet indgik i løsere eller "valgte fællesskaber", hvilket afspejlede sig i de tilknytningsforhold,

der blev udtrykt igennem begravelser. Den traditionelle opfattelse af døden ændrede sig i takt med, at den kristne livsanskuelse måtte vige til fordel for et mere naturvidenskabeligt verdenssyn. Sjælens uendelighed i den kristne himmel fortonede sig som eneste forklaring, og døden blev noget mere endeligt. I stedet blev eftermælet og mindet en måde at leve videre i de efterladte på, og igennem mindet om kampen for nationen kunne man opnå en slags udødelighed. Nationen stod over individet og ville overleve dette og ved at blive husket for kampen for nationens overlevelse, kunne den enkelte blive en del heraf. Mindekulturen var især et byfænomen, som slog igennem i det voksende borgerskab.⁵ I den borgerlige mindekultur havde især talen ved graven og det store følge indflydelse på, hvordan den afdødes eftermæle blev konstitueret.⁶

I sin ph.d. *Familien Jensen og Vorherre* om religionens plads i arbejderbefolkningens hverdag i perioden 1870-1950 undersøger Nynne Helge ved hjælp af Nationalmuseets Arbejdererindringer arbejderbefolkningens forhold til religion og folkekirken. Begravelsesritualet var for langt den største del af arbejderbefolkningens vedkommende præget af stor fattigdom, og modsætninger imellem præster og arbejdere forekom oftest, når erklærede socialister blev begravet, og når det var bestemte indremissionske præster, der prædikede.⁷ Beretterne husker især kampene om fanen på kirkegården og præstens tale som emner, hvor modsætningerne imellem arbejderbevægelse og præster kom til udtryk. Generelt var det i arbejderbefolkningen, som i den borgerlige mindekultur, især ligetalen, der blev husket som det centrale element ved begravelsen, både i positive og negative tilfælde.⁸

Konfrontationer ved begravelsen

Ligtoget som politisk manifestation

Den mest spektakulære konfrontation i forbindelse med arbejderlederes begravelser fandt sted i forbindelse med begravelsen af Harald Brix i 1881. Brix sad som medstifter af 1. In-

Harald Brix (1841-81), medstifter af 1. Internationale og en af pionererne i den danske arbejderbevægelse. Brix's lig blev natten til 1. juni 1881 fjernet af politiet og låst inde på Garnisons Kirkens kapel for at forhindre hans partifæller i at gå i ligtog med røde faner. (Foto: Arbejdermuseet og ABA)

Peter Knudsen (1848 – 1910), forretningsfører fra 1882 til 1909 samt landstings- og folketingsmedlem for Socialdemokratiet. I sin tale til det socialdemokratiske folketingsmedlem Peter Holms (1848-98) begravelse i 1898 talte Knudsen om den afdødes gerninger for arbejderbevægelsen og opfordrede følget til at minde og takke Holm ved at fortsætte dette arbejde. Igenem talen hylkede Knudsen både Holm, de værdier han stod for og arbejderbevægelsen selv. (Foto: Arbejdermuseet og ABA)

ternationale fængslet i perioden 1872-75 og senere igen fra 1877-80 og var grundet de strenge fængselsdomme et symbol på statens undertrykkelse af arbejdernes kamp. Han brød de sidste år med Socialdemokratiet og dannede sit eget arbejderparti Heroldisterne, der havde sin egen avis Herolden.⁹ I dagene efter hans død skrev avisen skarpe udfald imod myndighederne, og Brix's hårde vilkår i fængslet beskyldtes for at være en bevidst strategi fra myndighedernes side og den indirekte årsag til hans død.¹⁰

Brix's nærmeste slægtning var søsteren Dagmar Brix, en ugift husbestyrerinde i

Ålborg. Heroldisterne havde tilbudt at betale for en gravsten i København, men søsteren ville have ham begravet i familiegravnen i Ålborg, hvorfor liget skulle fragtes dertil med dampskib fra København. Indtil det kunne lade sig gøre lå liget midlertidigt i ligstue på Heroldens kontor i København.

Heroldisterne havde planlagt et ligtog fra Heroldens kontor i forbindelse med ligets overførsel til dampskibet, hvilket var kommet politimesteren i København, Etatsråd Crone, for øre. De havde, som Crone udtrykte det i en senere indberetning til Justitsministeren, opfordret ”Arbejderne (...) til at Følge Liget i

Optog og med Faner fra "Heroldens" Kontor til Garnisons Kirken (...) til den angivne Tid. Da jeg ikke kunde finde det ønskeligt, at en saadan Demonstration fandt Sted (...), kaldte jeg her meldte Madam Jensen til mig Tirsdag d. 31. f. M."¹¹

Madam Jensen var Karen Jensen, ekspeditrice på avisen Herolden. Hun havde i den sidste tid passet Brix, og var af Brix's søster blevet overdraget hvervet at sørge for bisættelsen på Københavns-siden. Ved det omtalte møde den 31. maj blev hun og Crone efter Crones udsagn enige om, at alt skulle foregå i stilhed. Derfor arrangerede politimesteren at Brix's lig kl. 4 natten til den 1. juni blev hentet fra Heroldens kontor og overflyttet til Garnisons Kirkens kapel, overvåget på afstand "af dertil beordrede Politiofficerter".¹² Det er svært at afgøre, hvor stort et pres Crone har lagt på Madam Jensen, og i hvor høj grad Jensen har billigt forløbet, men sikkert er det, at liget blev fjernet på Crones initiativ med hjælp fra udkommanderede politibetjente.

Næste eftermiddag udstedte Crone følgende forbud, som blev afleveret på Heroldens kontor:

"Da afdøde Harald Brix's Lig allerede i Morges tidlig ved rette Vedkommendes Foranstaltning er henbragt til Garnisonskirkens Kapel, vil det Optog i Anledning af dets Bisættelse, hvori Arbejderne ved et anonymt Opraab i Bladet "Herolden" for i Dag opfordres til at deltage og til dens Ende at samles i Nørregade ved Gothersgade i Aften Kl. 8, altsaa ikke kunne finde Sted. Enhver Sammenstimling af Folk der eller andetsteds paa offentlig Gade, Vei eller Plads heri Staden i bemeldte Anledning vil derfor blive betragtet som Gadeopløb."¹³

Det uønskede ligtog var i første omgang forhindret, men repræsentanter fra Herolden søgte senere på dagen at få Crone til at ændre mening. De mente, at Jensen havde fået ansvaret for bisættelsen som repræsentant for Herolden og ikke som privatperson. De dukkede derfor op på politimesterens kontor for at bede om at få liget udleveret, så de kunne

gennemføre det planlagte ligtog. Det blev dog afvist. "Derpaa kunde jeg", skriver Crone senere til Justitsministeren, "da de ikke vare behørigen legitimerede m.H.t. deres Berettigelse til at tage nogen Bestemmelse ang. Ligfærden og i alt Fald for den offentlige Ordens Skyld, ikke indlade mig (...)".¹⁴ Usikkerheden om hvem, der havde det sidste ord i sagen, var overflødig. Det afgørende var, hvad der var bedst for den offentlige orden – og denne var bedst tjent med, at Heroldisterne ikke gik i ligtog med faner.

For at sikre sig, at ligtøget ikke blev til noget, havde politidirektøren sørget for, at søsteren ikke gav heroldisterne tilladelse til at kræve liget tilbage. Han skrev et telegram til byfogeden i Ålborg og fik denne til at holde øje med – og om nødvendigt påvirke – søsterens kommunikation med heroldisterne.¹⁵ Sagen endte med, at liget blev sendt til Ålborg uden det omtalte ligtog og med meget lidt bevågenhed.

Hovedårsagen til at politimesteren i København blandede sig i begravelsen var, at optog med faner blev opfattet som en trussel mod den offentlige orden. På den anden side kunne han ikke uden videre forbyde det, men var nødt til at have en anledning. Madam Jensen og søsterens ønske om en stille begravelse blev det, der gav Crone mulighed for at fjerne liget og dermed begrundelsen for et ligtog. Man var fra myndighedernes side bevidst om begravelsers mulighed for at fungere som en politisk begivenhed, hvilket man forsøgte at forhindre.

Fra arbejderne side var man ligeledes bevidst om potentialet for at udtrykke politiske holdninger i forbindelse med begravelsen. I Social-Demokraten, hvor man sympatiserede med heroldisterne trods modsætningerne imellem de to parter, mente man at have en klar idé om, hvad politiets motiv var. Liget var ikke blevet fjernet efter søsterens ønske: "Man kan ikke frigøre sig fra den Tanke, at det Politiet egentlig har villet er at forbyde dette Ligtog, og at det har fjernet Liget for at kunne dette; men med hvilken Ret forbyder det københavnske Politi et Ligtog at samle sig

her i Byen, og med hvilken Ret lægger det et saadant Tog Hindringer i Vejen?”¹⁶ Herolden behandlede naturligvis også episoden og mente, at “her er begaaet den frækkeste Krænkelser af den Gravfred, hvormed man ellers omgiver et Legeme, hvis Livslys er udslukket, og at her foreligger et Indgreb i Arbejdernes borgerlige Ret til at samles i fredelige Processioner, som fortjener den alvorligste Straf.”¹⁷ Herolden påpegede ligtogets særstatus som noget, der har med døden at gøre, og som dermed forventes behandlet med anstændighed og andægtighed samt dets ligheder med optog, og derigennem dets referencer til den grundlovs-sikrede forsamlingsfrihed, som stadig ikke var en selvfølgelighed for hverken arbejderne eller forfatningskampens øvrige opposition.

Social-Demokraten understregede, at det var en skærpende omstændighed, at det var en begravelse, man forhindrede, ved at trække en episode fra Tyskland frem: “Det er ikke saa længe siden, at der i Tyskland døde to Socialdemokrater, der hver for sig havde gjort sig fortjent til deres Meningsfællers Sympati. Begge disse Mænd fulgtes hver for sig til Graven af en Menneskemængde paa over 20000 med utallige Faner, men det ellers saa brutale tyske Politi respekterede dog Dødens Alvor og lagde ikke nogen som helst Hindringer i Vejen.”¹⁸ En stor menneskemængde og røde faner var begge dele af en politisk manifestation, der normalt ville have udløst et indgreb fra politiet, men ligtogets særstatus – dødens alvor – måtte selv de mest brutale myndigheder respektere. En begravelse burde være en slags frirum, hvor myndighederne accepterede følgets måder at udtrykke sig på, selv hvis de i andre sammenhænge var forbudt. Som det fremgår, var det svært at forbyde noget, som var en accepteret del af ritualen ved begravelsen. Selvom ligtoget havde ligheder med en politiske demonstration, blev en indblanding nemt en overskridelse af grænsen til et privat sørgeritual.

Fanen på kirkegården

En af årsagerne til, at det netop var Harald Brix's lig, der blev kørt væk i ly af natten, har

uden tvivl været Brix og Heroldisternes radikale samfundskritik, og ligtoget kunne nemt blive en markering af den uretfærdighed, man mente var blevet begået imod Brix i forbindelse med hans fængselsophold. Derudover har fanen spillet en central rolle. Det var ud-sigten til optog med faner, der fik Crone til at reagere og medvirke til at fjerne liget. Crone havde i en periode i starten af 1870'erne forbudt optog med den røde fane, da den for ham var et symbol knyttet til voldelig omstyrtning af samfundet.¹⁹

Fanens tilstedeværelse vakte ikke blot modstand ved ligtog eller optog i øvrigt og ikke kun hos de sekulære myndigheder. Også kirken opfattede fanen som et symbol på værdier, der ikke var forenelige med dens egne. Flere berettere i *Familien Jensen og Vorherre* fortæller, at det i slutningen af 1800-tallet var normalt, at der opstod konflikter med præsterne i forbindelse med faner på kirkegården og i kirken. En beretter husker: “Præsterne tålte ikke at se ‘rødt’. Der var daglige skandalescener, præsterne nægtede simpelthen at forrette begravelserne, hvis de røde faner ikke blev fjernet”.²⁰ Om konflikter var så hyppige, som det her fremstår, er nok tvivlsomt, men det er dog forekommet ofte nok til, at det socialdemokratiske folketingsmedlem P. Holm tog emnet op i forbindelse med en diskussion om borgerlige begravelser i folketinget i 1891. Her rettede han ifølge Social-Demokraten “et skarpt Angreb paa de af Folkekirken Præster, der benyttede Begravelserne til at vække Forargelse ved en streng og entydig Kritik af de Afdøde, eller ved at forbyde Faners Tilstedeværelse ved Højtideligheden. Han nævnte Eksempler paa, hvorledes en saadan Præst i sin Tale havde overgivet den Afdøde til evig Fordømmelse, blot fordi han var Socialdemokrat.”²¹

Det, der beskrives, er en trussel om, at begravelsen ikke ville blive afholdt, hvis ikke bestemte normer for opførsel blev fulgt. Det er en direkte trussel om, at arbejderne som gruppe ville blive ekskluderet fra ritualen, hvis ikke de underlagde sig de begrænsninger, der her blev sat for det.

Når arbejderbevægelsens medlemmer med-

bragte fanerne til den kirke, de stod som kritikere af, må det samtidigt ses som et forsøg på at redefinere ritualets grænser. Ved vedvarende at presse præsterne til at skulle tage stilling til fanerne og møde den vrede, som deres afslag affødte, har arbejderbevægelsens medlemmer søgt at påvirke ritualets grænser. De har udfordret grænsen for, hvad ritualet kunne rumme ved at insistere på fanens berettigelse ved graven og i kirken.

Faner på kirkegården blev taget op i efteråret 1891 i Københavns Præstekonvent, hvor byens præster jævnlige mødtes for at tage stilling til forskellige emner, dog uden at have nogen besluttende myndighed. Konventet var blevet bedt om at tage stilling til spørgsmålet om fanerne af Københavns biskop, efter at indre missionske præster havde bedt om retningslinjer for faner i kirken og ved graven.²² I forbindelse med diskussionen foreslog Pastor la Cour efter længere tids debat: "Fagforeringsfaner bør ikke forbydes, men derimod Socialdemokratisk Forbunds Fane med Indskriften "Folkets Vilje er højeste Lov", Faner med lign. Inskriptioner bør ik tåles, fordi saadant er bestemt antikirkeligt."²³ Formanden for konventet, den senere biskop Th. Skat Rørdam, var dog af den mening, at fanerne ikke havde kirken som mål for denne inskription, men at det var rent verdslige forhold, der hentydedes til: "Politiske Faner med Indskriften Folkets Vilje er ik i opposition til Kirken og kan Staten finde sig i den, må de også kunne tåles ved Begravelsen."²⁴ Flere af præsterne argumenterede for, at et forbud imod faner bare ville skubbe arbejderne længere væk fra kirken, hvilket ikke var ønskeligt, idet "selv under den røde Fane, findes der Menigheder".²⁵ Konventets anbefaling til biskoppen blev, at så længe øvrigheden ikke forbød faner i forbindelse med politiske optog, burde folkekirken heller ikke gøre det i forbindelse med begravelser.²⁶

Præstekonventets diskussion viser, at der blandt præstestanden har været forskellige holdninger til fanerne og arbejderbevægelsen i det hele taget. Den uforsonlige tone var ikke den dominerende hos konventets medlemmer,

og diskussionen kom hurtigt til at handle om de rent religionskritiske af arbejderbevægelsens faner, ikke røde faner generelt. Konventets diskussion peger dels på, at det faktisk lykkedes arbejderbevægelsen at påvirke præsterne, så de accepterede at udvide ritualets rammer, og fanen fik mulighed for at indgå heri, dels på at det politiske klima så småt var ved at forandre sig.

Forsigtigheden i forhold til at skubbe arbejderne væk fra kirken har sikkert været båret af en ægte bekymring for sognebørnenes frelse fra de enkelte præsters side, men truslen om et rent verdsligt overgangsritual, den borgerlige begravelse, der blev diskuteret i samtiden og indført i 1907,²⁷ har også betydet, at præsterne på længere sigt har risikeret, at dele af menigheden ville fravælge det eksisterende ritual, hvis ikke de blev indrømmet plads i det. Præsternes mulighed for at påvirke arbejderne ville ikke længere være til stede, og i den henseende har det været vigtigt, at arbejderne stadig deltog i ritualet. Deltagelse i et ritual har været forbundet med en accept heraf og dermed en – i hvert fald delvis – accept af de iboende magtforhold. Arbejderne havde igennem arbejdet for den borgerlige begravelse mulighed for at påvirke ritualet ved at true med ikke at anerkende dets legitimitet.

Talens betydning

Holm er i sin tale i Folketinget inde på et andet problem i forholdet imellem præster og arbejderbevægelsen, nemlig talen ved graven. Da kun præsterne havde ret til at tale ved graven og oven i købet havde ret til at forbyde andres tale ved graven, betød det, at præstens tale kunne blive det eneste, der blev sagt om den afdøde.

Dette forhold kom til udtryk i 1887 ved den i indledningen omtalte begravelse af Adam Pedersen. Ligtoget igennem byen blev hjulpet frem af politiet, der blandt andet spærrede gader af, men da følget nåede kirkegården, blev medlemmerne af følget forbudt at tale ved graven. Ifølge Social-Demokraten og det konservative Morgenbladet kom forbuddet fra stiftsprovsten og var altså ikke en vilkårlighed

Peter Knudsens begravelse søndag den 30. oktober 1910. Ligtoget blev anført af et orkester og fanebærere. Både Peter Knudsen og Peter Holms begravelser blev store begivenheder med mange tusinde deltagere. Igennem den store deltagelse ved begravelsen og fanens tilstedeværelse kunne man samtidigt vise den afdøde den sidste ære og både indadtil og udadtil udtrykke arbejderbevægelsens styrke og sammenhold. (Foto: Arbejdermuseet og ABA)

fra den lokale præst men stammede fra en overordnet myndighed.²⁸

Der er dog ingen tvivl om, at man fra arbejderne side har opfattet det sådan, at forbuddet passede den tilstedeværende præst udmærket. Pastor Steen var en kendt indremissionsk præst og i Social-Demokraten omtalt som kendt modstander af arbejderbevægelsen.²⁹ I avisen beskrives det, hvordan optoget var foregået roligt og fredeligt, “der var den tavse Højtidelighed over Forsamlingen, som Døden altid plejer at indgive. Saa kom Pastor Steen (...) og brød Freden. Han kom som en Mand der har Sværdet; han havde med sig et Forbud mod at der blev bragt den fattige, hæderlige gamle Arbejder et Farvel ved Graven fra en af hans mange Venner, og Præsten benyttede sig

af sin Myndighed.”³⁰ Udover at Steen opfattedes som en myndighedsperson, der misbrugte sin magt, faldt det også avisen for brystet, at han efter jordpåkastelsen udtalte: “Jeg henstiller til hr. Politiassistent Rantzau at sørge for Forbuddets overholdelse.”³¹ Det blev opfattet som endnu en unødigt provokation, at Steen antydede, at arbejderne ikke kunne opføre sig anstændigt på kirkegården.

Arbejderne blev forbudt at tale ved graven fra en højere kirkelig instans, og forbuddet blev håndhævet af ordensmagten. Der eksisterede et ønske fra arbejderne side om at indgå aktivt i ritualen, hvilket blev afvist af kirken. Ønsket må siges nærmere at være en forventning eller et krav end en høflig forespørgsel, tonen i avisens dækning af episoden er i hvert

fald fyldt med forargelse over forbuddet, og dens beskrivelse indikerer, at der har været tavs modstand fra følgets side. Det illustrerer et pres fra arbejderne side for at få indflydelse på ritualet.

Følget frabad sig, at pastor Steen talte ved graven. Grunden til, at de benyttede sig af denne mulighed, har nok først og fremmest været bekymring for, at talen skulle udarte sig, som Holm beskriver og ikke en generel modstand imod præstestanden. I andre samtidige beskrivelser af arbejderbegravelser omtales præstens tale som smuk eller lignende. Denne del af episoden skal efter al sandsynlighed ses som et udtryk for lokale modsætninger imellem præst og arbejderbevægelse og ikke som en principiel afvisning af kirken.

Det generelle ønske om at måtte tale ved graven

Arbejderne delte ønsket om selv at kunne mindes den afdøde med taler ved graven med de borgerlige fritænkere, der ønskede et borgerligt begravelsesritual uden kristent indhold. I forbindelse med Pedersens begravelse skrev Politiken, at det var naturligt at ville vise den afdøde den sidste ære, og at det i den forbindelse var naturligt og menneskeligt, at ville "drage den Afdødes Billede og Gærning, hvad han har ønsket at efterlade som sit Minde, frem for Bevidstheden i et Øjeblik, hvor alle de, han elskede og arbejdede med, for sidste gang er samlede."³² Avisen mente, at præsterne stod i vejen for dette ønske, idet de ikke kunne se ud over egen tro og dogmatik. Præsterne var ifølge Politiken ikke i stand til at varetage denne funktion, når det handlede om folk, der var i opposition til folkekirken. Det var derfor en menneskeret at få "Retten til borgerlig Begravelse med frit Ord til at sige ved deres kares Grave, hvorfor de elskede dem og hvilket Minde de bevarer om dem."³³ Talen ved graven opsummerede den afdødes liv og var dermed medvirkende til at forme den afdødes eftermæle, og netop derfor havde den en central placering i samtidens mindekultur. For fritækerne og deres modstand

mod kristendommen var det vigtig at have muligheden for at vælge selve det kristne ritual fra og dermed løsrive sig dels fra den magt, som præsterne havde på definitionen af afdødes minde.

Et internationalt perspektiv

Sammenstødene imellem arbejderbevægelsen og forskellige myndigheder i forbindelse med begravelserne var ikke et lokalt dansk fænomen. Social-Demokraten skrev godt nok, at politiet havde "spillet en Rolle, der er aldeles enestaaende i den civiliserede Verdens Historie"³⁴ i forbindelse med Brix's ligtog, men det var ikke enestående, at politi og myndigheder forsøgte at forhindre politiske manifestationer i forbindelse med begravelser af socialister i anden halvdel af 1800-tallet.

I Tyskland forbød politiet ifølge Social-Demokraten processioner igennem byen i forbindelse med begravelsen af socialdemokraten Julius Kräder i 1888. Dette førte ifølge avisen til trodsreaktioner i befolkningen, der dukkede op i endnu større antal, så politidirektøren "om han havde anet det, sikkert havde undladt sit demonstrative Forbud."³⁵

Da optoget gik igennem byen med forskellige symboler på det tyske socialdemokrati, skred politiet ikke ind. Det kunne tyde på, at ligtogets og begravelsens specielle betydning har gjort, at politiet holdt sig tilbage, men "paa gentagen Forespørgsel nedlagde Politiet igen Forbud mod enhver Tale ved Graven, ej heller maatte der siges et Ord ved Kransenes Nedlægning."³⁶ Ligtoget behandledes ligesom i de danske eksempler på den ene side som politisk manifestation, hvorfor det blev truet med forbud, på den anden side havde begravelsen også en særstatus, hvor en bestemt væremåde overfor "dødens alvor" betød at politiet trådte varsomt. Ligesom i Danmark blev talen ved graven forbudt.

Et lignende eksempel findes i Frankrig, hvor socialisterne var forbudt i en periode under det 2. kejserdømme (1852-70). Her opfordrede politiministeren allerede i 1852 præfekten i Lille til at forbyde større grupper, der ikke var i familie med den afdøde, at mødes ved

kapellet, på kirkegården og i ligtog, samt at forbyde dem at tale ved graven. Ministeren mente, at socialistpartiet brugte begravelserne politisk: “Ved at udnytte følelser, der fortjener den yderste respekt fra myndighedernes side samt folkets ærbødighed, er det frem for alt i forbindelse med begravelser, at nogle mennesker organiserer demonstrationer, som får et udelukkende politisk udtryk.”³⁷ Socialisterne mistænkes direkte for under dække af respekten for døden at manifestere sig politisk og blev derfor mødt med forbud og udelukkelse. På trods af opmærksomhed og forbud fra myndighedernes side blev begravelser en relativ sikker måde at vise, at man stadig eksisterede og samtidig luften sin modstand imod systemet for Republikanerne i Frankrig i 1850’erne og 60’erne.³⁸

Konfliktemnernes betydning

Ligtoget, talen ved graven og fanerne på kirkegården har alle været genstand for forbud i løbet af 1880’erne og 90’erne. De forrige konflikter er eksempler, som nok skal ses som ekstreme tilfælde, hvor modsætninger kom til åbne konfrontationer. Udover i Brix’s specielle tilfælde ser det ikke ud til, at arbejderne blev forhindret i at gå i ligtog med faner. Faner blev overvejende accepterede på kirkegården af præstekonventet i 1891, og ser man på Peter Holms begravelse fra 1898, talte forretningsfører P. Knudsen ved hans grav. Dette er ikke definitive datoer, men de illustrerer en bevægelse imod, at arbejderbevægelsen fik større mulighed for aktivt at indgå i og definere dele af ritualer.

Hæderen, æren og den politiske begravelse

Som udgangspunkt har det været en tilskyndelse til at ære og hædre den afdøde, når medlemmer af arbejderbevægelsen er blevet opfordret til at møde op til begravelser. I annonceringen af begravelserne i Social-Demokraten fremgår det som hovedmotivationen for at deltage, og i den efterfølgende begravelsesbeskrivelse optræder det som forklaring på fremmødet. At ære og hædre den afdøde var

naturligvis forbundet med noget personligt for dem, der kendte den afdøde, men hæftedes som oftest også på personens tilknytning til parti eller fagforening: “Vor Nekrolog forleden skildrede Bundtmager Lorents Petersens utrættelige Virksomhed for vort Parti, og vi skal ikke gentage den, men kun meddele, at Socialdemokratisk Forbunds Fane kommer til Stede ved Begravelsen i Morgen, hvor antageligt mange ældre og yngre Partifæller, foruden den Afdødes mange personlige Venner og Bekendte, vil vise ham den sidste Ære. Faa har fortjent den bedre end han, “hvis Fædreland var dér, hvor han kunde udrette mest for Socialismen.””³⁹

Man viste både privatpersonen og politikerne/ fagforeningsmanden den sidste ære. Havde man ikke en personlig tilknytning til den afdøde, var deltagelsen en mulighed for at vise respekt og taknemmelighed for den afdødes arbejde i arbejderbevægelsen. Meddelelsen i begravelsesannoncen om at Socialdemokratisk Forbunds fane vil være til stede, optræder i en bisætning, der ikke har behøvet videre forklaring. Formulering går igen i mange variationer i annoncerne, men optræder næsten altid i en eller anden form.

At fanen nævnes, må knyttes til dens centrale position i arbejderbevægelsens historie. Fanen har udadtil været et symbol på det socialistiske sammenhold og arbejde, på bevægelsens idealer og mål og indadtil været et symbol at samles om, samt et symbol på og en bekræftelse af fællesskabet og enigheden.⁴⁰

Med fanen til stede var begravelsen ikke længere udelukkende et spørgsmål om personlig sorg, men blev forbundet med både den afdøde og følgets tilknytning til det samme meningsfællesskab. Fanens tilstedeværelse ved begravelsen har været et klart signal til omverdenen om de holdninger, som den afdøde og dennes følge stod for, og definerede begivenheden som en politisk manifestation. Som symbol på kampen kunne den også minde følget og omverdenen om den afdødes gerninger for partiet eller fagforeningen: “Undertegnede tillader sig i den Anledning at opfordre alle Meningsfæller til at hædre den Afdødes Minde

Ligtoget ved Peter Knudsens begravelse passerer Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade. Ligtoget lignede på flere måder et politisk optog med de røde faner og den store menneskemængde i procession. Vognen, der ses, kører med Knudsens enke. (Foto: Arbejdermuseet og ABA)

ved at ledsage ham til sit sidste Hvilested. Partiets Fane, den Fane, for hvilket den Afdøde i sin tid har stridt saa haardt, vil være tilstede.”⁴¹

Det har været en ære for den afdøde, når fanen var til stede. Ved Socialdemokratiets mangeårige forretningsfører Peter Knudsens begravelse i 1910, sagde M. C. Lyngsie: “Vore Faner er mødt frem for at yde ham en ringe Hyldest for det store Arbejde, han et Liv igennem har gjort for de faglige Arbejdere.”⁴² Selvom denne hyldest er ringe i forhold til Knudsens arbejde, er det dog en ære, at fanerne er til stede. Fanens tilstedeværelse var et symbol på det ærefulde i den afdødes politiske kamp og tilhørsforhold. Den personlige kamp, partiets kamp og symbolerne, der hædrede den afdøde, smeltede hermed sammen. Det er den afdødes gerninger, man i første omgang

hylder, men disse har været rettet mod arbejderbevægelsens mål og idealer, og symbolet, man bruger til hyldesten, er et af de helt centrale symboler på arbejderbevægelsen selv.

Den enkelte fane har samtidig symboliseret den afdødes specifikke fællesskab. Fanernes tilhørsforhold til en bestemt fagforening eller partikreds var med til at indskrive den enkelte i et mindre lokalt fællesskab. I annoncering af Adam Pedersens begravelse stod, at “de foreninger, hvortil Adam Pedersen var knyttet under sin lange Virksomhed i Partiet, lader sig ved Ligbegængelsen repræsentere ved deres Faner”.⁴³ Ved at møde op med fanerne udtrykte man både det generelle fællesskab, som de røde faner var et udtryk for, og den personlige tilknytning den enkelte havde til specifikke foreninger.

Den fælles identitet, som afdøde og gæster delte, fremgik også af avisens beskrivelser, hvor det understregedes, at det var en Arbejderbegravelse, der fandt sted. Ved P. Knudsens begravelse i 1910 indledtes beskrivelsen med: “Det var ikke en Ligfærd med guldskrammerede Uniformer og vajende Fjerbuske (...) og med et Følge i Wienvogne og Kareter – men det var en Jordefærd stemningsfuld og mægtig, som den m a t t e være, hvor hele det københavnske arbejdende Folk sorgbetynget følger sin Fører til hans sidste Hvilested. Det var en A r b e j d e r s Jordefærd.”⁴⁴ Fællesskabet var både et meningsfællesskab med den afdøde og med resten af følget, og man bekræftede dermed en fælles identitet.

Ligtogets størrelse og betydning

Havde man tilknytning til parti eller fagbevægelse, blev man kraftigt opfordret til at møde ved begravelsen af en afdød socialdemokrat eller fagforeningsmand. En begravelsesannonce kunne lyde: “Medlemmerne af 6. kreds’ socialdemokratiske Vælgerforening anmodes om at give Møde ved vor Partifælle A. Mundbergs Begravelse, som foregaar i Morgen (Søndag) Kl. 1 fra det store Kapel paa Assistens Kirkegaard.”⁴⁵ I Adam Pedersens specielle tilfælde mente man angiveligt ikke, det var nødvendigt, men tog ingen chancer: “Vi antager, at Opfordring om talrig Tilslutning er overflødig i dette Tilfælde, da vor afdøde Meningsfælle ved sin hele Virksomhed i Partiet og ved sin bramfri Færd havde skaffet sig en talrig Vennekreds. Socialdemokratiet vil ved sin talrige Deltagelse i Ligfærden konstatere, at Adam Pedersen ikke har virket forgæves for sin Stands Friggørelse.”⁴⁶

Antallet af deltagere er tillagt stor betydning i avisens beskrivelser af begravelserne. Deltagerantallet har været afhængigt af den enkelte persons position i bevægelsen, men man kan se en stor stigning igennem den undersøgte årrække af antallet af deltagere i takt med, at bevægelsen fik flere medlemmer. Ved cigarmager Johnsens begravelse i 1879 var der “stor Tilslutning fra Arbejderpartiets Side; over et Tusind Socialdemokrater med 12

prægtige Fagforeningsfaner fulgte ham til hans sidste Hvilested.”⁴⁷ I andre tilfælde omtales imellem 200 og 1000 deltagere som høje tal på dette tidspunkt.⁴⁸ Ved Adam Pedersens begravelse i 1887 anslås antallet til at være 10000 og ved P. Holms begravelse i 1898 til 50000.⁴⁹ Tallene er selvfølgelig meget usikre, men fælles er, at de alle deres tid blev opfattet som store, og at de blev nævnt med stolthed.

Deltagerantallet fylder slående meget i begravelsesbeskrivelserne. P. Holms begravelse var overvældende for journalisten: “Holms Ligfærd i Søndags blev den største, den mest imponerende Demonstration, som har fundet Sted i vort lille Land.” Gaderne var fyldt med vældige skarer af mennesker, menneskemængden var den utallige strøm og som en mægtig flod. Begravelsen blev dermed den manifestation af styrke, som en talrig demonstration også kunne være, og som ved demonstrationer var antallet af deltagere en vigtig del af den signalværdi, der viste sagens opbakning.

Det har på nogle punkter været vigtigt at adskille ligtoget fra rene politiske demonstrationer. Sorg har naturligt betydet en dæmper på gemytterne, også selvom de færreste af følget har kendt vedkommende personligt. Det har været nødvendigt at holde sig indenfor det eksisterende rituals rammer for, hvad der var acceptabel adfærd. Man bad i forbindelse med store begravelser følget om at passe på blomster på kirkegårdene, og gav i forvejen de forskellige foreninger instrukser om at holde orden. Idealet var den store andægtige, men politisk bevidste menneskemasse: “Den store Menneskemængde er tavs og alvorlig. Det er ikke som paa en Grundlovsdag paa Fælleden, hvor Livet stærkt og frit hæver sig paa Jublens og Glædens Bølger. Her er det Afskeden med Livet, et Farvel til den, der kæmpede for de Mange og Smaa.”⁵⁰

Følgets størrelse var et signal til omverdenen om arbejderbevægelsens styrke. Det indgik derudover som en del af et symbolsprog, der lignede den borgerlige mindekultur. Dette fremgår af en kommentar til en artikel i 1911 i den konservative avis Vort Land. Vort Lands journalist spørger: “Hvorfor fulgte vore Ban-

nere ham [en afdød højrepolitiker] ikke, hvorfor slog ikke Hundreder af Højremænd Følge bag hans Kiste? Skal det kun være Socialdemokraterne, der evner at præge Byen, naar en af deres Store stedes til Hvile?”⁵¹ Social-Demokratens svar hertil var, at “Saadan er den lod, der venter Bagstrævets Mænd. Deres Minde visner sammen med den “Fylde” af golde, døde Tanker, hvormed de troede at kunne standse Fremskridtets Sejrgang (...) Ingen mægtig Skare af Kampfæller vil sørgeende følge Dem til Graven.” Socialdemokrater blev ifølge avisen fulgt af store menneskemængder, fordi de kæmpede for den rette sag, for selve livet og “derfor lever deres Minde, derfor gror deres Tanker videre i de Skarer, der fører dem til Sejr.”⁵² Det store fremmøde var både et resultat af den afdødes holdninger og gerninger for arbejderbevægelsen og en hyldest af dette arbejde. Et stort følge var ensbetydende med, at mange ville mindes den afdøde og ikke mindst de gerninger og holdninger, denne stod for. Det store eftermæle, som var et resultat af de rigtige holdninger, og det store følge var ikke blot noget passivt. Heri gennem ville afdødes holdninger og gerninger blive ført videre, og det store følge symboliserede dermed den kommende sejr.

Talen og den borgerlige mindekultur

Mindet om den afdødes gerninger og taknemmeligheden herfor kom både til udtryk igennem fremmødet og via talerne ved afdødes kiste og grav. Ved P. Holms begravelse i 1898 talte folketingsmand P. Knudsen ved graven og nævnte “to Følelser, som besjæler os i Dag. Den ene er Sorg over at have mistet en mangeaarig Medarbejder i den Sags Tjeneste, som fylder Tusinder og atter Tusinder af Arbejdere Verden over med Længsel efter bedre Tilstande. Den anden er *Taknemmelighed*, en dybfølt Taknemmelighed mod P. Holm for det Arbejde, som han har udført i denne Sags Tjeneste”⁵³ Knudsen bruger lang tid på at beskrive sagen, der dermed får en fremtrædende plads i talen. Han understreger, at ikke bare de fremmødte vil huske Holms arbejde, men også “kommende Slægter vil mindes ham med

Taknemmelighed”. Følget opfordres til at “yde ham vor Tak, og lad os yde ham denne Tak i Gærning ved at vise den samme Troskab mod vor Sag, som Holm i mange Aar har vist...”⁵⁴

Knudsen taler ikke udelukkende på egne vegne, men også på fællesskabets. Han knytter fællesskabets taknemmelighed til mindet om den afdødes gerninger for den fælles sag, et minde han igennem sin tale er med til at forme. Det er kampen for sagen – og sagen selv – der er i centrum. Igennem lovprisningen af Holms gerninger for bevægelsen og især ved beskrivelsen af taknemmeligheden herfor, gøres de til et ideal til efterfølgelse.

Knudsen nævner på intet tidspunkt, at Holm i de sidste måneder inden sin død blev anklaget for bedrageri imod kommunen.⁵⁵ Selvom noget sådant vel altid vil blive dysset ned til en begravelse, er det slående, at Knudsen slet intet nævner, eftersom Holm faktisk døde i forbindelse med fængselsopholdet. Det er Holms egenskab som forkæmper for arbejderbevægelsen, der er i centrum, ikke hans liv i øvrigt. Når fanen var til stede, var det i høj grad arbejdet for bevægelsen og bevægelsen selv, der var i centrum.

Knudsens tale er et udtryk for, at et liv i den rigtige sags tjeneste vil resultere i et minde, som vil komme til at bestå i mange generationer fremover. Det er en indikation på, at man også i arbejderbevægelsen havde en opfattelse af, at individets udødelighed kunne opnås igennem mindet og historien. Hvor det i den borgerlige opfattelse var igennem kampen for nationen, at den enkelte kunne indskrive sig i historien og opnå evigheden, var det i arbejderens opfattelse ved at kæmpe for socialismens sag og forbedring af arbejderens forhold, at man ville blive mindet af disse i fremtiden og i deres erindring leve evigt.

Sammenfatning

Ritualerne ved arbejderbevægelsens begravelser af sine ledere i perioden 1871-1910 tjente også som politiske demonstrationer, og i 1880'erne var både myndigheder og arbejderbevægelse bevidste om, at de kunne udnyttes

dertil. Ligtogene fik en særstatus, idet myndighederne kun svært kunne forbyde dem, da de havde med dødens alvor at gøre. I 1880'erne og 90'erne gav det et vist frirum, hvor man kunne udtrykke sin politiske tilstedeværelse og modstand uden at frygte repressalier.

Fanens tilstedeværelse symboliserede bevægelsens holdninger og den afdødes tilknytning hertil, og indskrev dermed ikke blot den afdøde, men også følget i dette fællesskab. Fanen har virket som symbol på fællesskabet både udadtil overfor det omgivende samfund og indadtil som samlende faktor. Fremmødet var vigtigt som et udtryk for fællesskabets styrke og som en bekræftelse af, at den fælles sag, som også den afdøde havde kæmpet for, havde opbakning, og at han ikke havde kæmpet forgæves.

Fremmødet, fanen og ikke mindst talen ved graven gjorde, at begravelsen ikke bare var en privat men også en politisk begivenhed. De var en del af et symbolsprog, der kombinerede sorgen over at miste og ønsket om at udtrykke sorg med mindet om den afdøde og ikke mindst dennes politiske gerninger. I talen kunne udtales, hvad der i øvrigt blev udtrykt i symboler; her kunne man fremdrage mindeværdige handlinger, der bekræftede fællesskabets normer og værdier. Mindet om den afdødes gode handlinger blev et eksempel til efterfølgelse, og tilsammen bekræftede fanen, fremmødet og talen fællesskabet og dets fælles værdier og gav incitament til videre arbejde. Dermed blev det i lige så høj grad bevægelsen selv, der kom til at stå i centrum for den hyldest, den afdøde blev genstand for.

Ved arbejderbevægelsens begravelser anvendtes på denne måde de samme virkemidler som ved borgerskabets begravelser igennem den særlige mindekultur. Hvor det evige liv for borgerskabet kunne opnås i nationens overlevelse, kunne den for arbejderne opnås igennem massernes erindring om afdødes gavnlige gerninger for arbejderbevægelsen og arbejdet for massernes bedre levevilkår.

Områderne, der var genstand for forbud eller konfrontationer i 1800-tallet i forbindelse med ritualet ved begravelser, har alle været en

del af den måde, hvorpå arbejderbevægelsens fællesskab blev udtrykt, både indadtil med en samlende effekt og udadtil som et udtryk for kritik eller opposition til det bestående. Ved at insistere på at hylde egne værdier og symboler i kirkeligt og offentligt regi i forbindelse med begravelser udfordrede arbejderbevægelsen ritualets rummelighed.

Konflikterne har bevæget sig på to niveauer. Det ene har handlet om udelukkelse fra ritualet, det andet om en kamp for at definere dette. Arbejderbevægelsen blev på den ene side truet med udelukkelse fra et ritual, der ikke var alternativer til, hvis ikke de accepterede de rammer, der blev defineret for det. På den anden side blev dette ikke accepteret uden modstand, og præsterne har mødt et pres for at acceptere arbejderbevægelsens symboler, når de er blevet konfronteret med dem i forbindelse med begravelserne. Derudover lå en mere generel angst for en mere og mere kirkefjendsk arbejderbefolkning som en latent trussel imod præsterne, og debatten om et verdsligt begravelsesritual betød, at der var en mulighed for, at arbejderne i fremtiden ville kunne vælge det kristne begravelsesritual helt fra.

Med Bourdieu kan det siges, at begravelsesritualet i slutningen af 1800-tallet var kendetegnet ved krav om inklusion og trusler om eksklusion, hvor adgangen til ritualet blev forvaltet af præsterne. Det viser, at magten ikke var entydig, da arbejderbevægelsen har haft en latent trussel om ikke at acceptere det kirkelige ritual længere ude i fremtiden.

Arbejderbevægelsen har forbundet kravet om inklusion med en forventning om accept af en ny måde at fortolke det eksisterende kirkelige ritual på. Arbejderbevægelsen har omfortolket ligtoget til også at være en politisk manifestation og har forsøgt at få mulighed for at bruge det sidste farvel ved graven til også at tolke bevægelsen og fællesskabets idealer ind i ritualet. Det har været en kamp for at fortolke det eksisterende ritual sådan, at man kunne indgyde det en alternativ mening indenfor den eksisterende ramme. Krav om inklusion og trusler om eksklusion har virket som midler i kampen om ritualets rummelighed.

Dan Sterup-Hansen, Uden titel, 1981, serigrافي i tre farver, 275 x 369 mm, privateje.

Billedet forestiller kunstnerens bror, Willy's, begravelse. Willy arbejdede på et jernværk i Sverige, og det er en kammerat fra fagforeningen, der står med den røde fane med metalmærket. I stedet for et kristent kors er kisten omgivet af livssymboler i form af planter. Den røde fane folder sig om kisten, så den får sit eget rum. Til venstre står Willys kone og to børn.

Arbejderbevægelsen har ikke ændret rituallet alene eller som de selv ville. Perioden er karakteriseret ved en generel tilnærmelse imod hinanden fra både arbejderbevægelsens, kirkens og myndighedernes side, den revolutionære tilgang til samfundet mindskedes, og bevægelsen blev langsomt en mere integreret del af samfundet. Arbejderne er både blevet mødt med modstand og langsom eftergivelse af folkekirkens præster. For at forhindre at skubbe arbejderne fra sig har præsterne forsøgt at tilpasse rituallets rummelighed, så arbejderne kunne medbringe deres symboler til det kirkelige ritual, og dermed stadig være inkluderet heri.

Eksemplerne fra Holms og Knudsens be-

gravelser viser, at det fra arbejdernes side lykkedes at påvirke, hvad der var acceptabelt i forbindelse med begravelsesritualet. Dette gjorde det muligt at udnytte den integrerende effekt af rituallet indadtil i forhold til gruppen. De områder, der blev genstande for konfrontationer, har alle været symboler på et fællesskab i opposition til verdslige og gejstlige myndigheder. Det var ligtoget med dets ligheder med demonstrationens udtryk for fællesskab og styrke, fanen på kirkegården, som symbol på en opposition til kirken, og talen, som en alternativ mindekulturs højdepunkt, der blev områder for konfrontation – alle sammen i deres egenskab af at være konstituerende for et fællesskab i opposition.

Noter

1. Artiklen bygger på en overbygningsopgave afleveret på Københavns Universitet i forårssemesteret 2006.
2. *Social-Demokraten* 4.1 1887
3. Giddens, Anthony: *Sociology*. Polity Press, 1989, Cambridge, s. 459
4. Esmark, Kim: *De hellige døde og den sociale orden*. RUC 2002, s. 49 – 65 samt Bourdieu, Pierre: “Rites of institution”, i *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Oxford 1991, s. 117 – 126
5. Kragh, Birgitte: *Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780 – 1990*. Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 2003 i serien: *Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt*; nr. 9, s. 14, samt s. 27-29
6. Herresthal, Anne: “Norske begravelsestraditioner i bykulturen”, i: Agedal, Olaf (red.): *Døden på norsk*, Ad Notam Gyldendal, Oslo 1994, s. 53-69
7. Helge, Nynne: *Familien Jensen og Vorherre; Religionens plads i københavnske arbejderfamiliers kultur og livsform 1870 til 1950 – med særlig vægt på perioden før 1920*, Institut for Systematisk Teologi på Københavns Universitet, København, 1996, s. 75 ff.
8. Helge, s. 77
9. Bech, Sv. Cedergreen (red): *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., Bind 3, København 1979, s.526-527
10. *Herolden* bl.a. 29.5 1881
11. Indberetning til Justitsministeren, d. 10.6 1881, Kbh’s politimesters arkiv, journal nr. 2338 – 1881
12. Indberetning til Justitsministeren.
13. Skrivelse til Herolden fra Købehavns politidirektør, Københavns Politimesters arkiv, journal nr. 2338, 1881
14. Indberetning til Justitsministeren.
15. Telegram fra Crone til Byfogeden i Ålborg d. 1/6, samt dennes svar samme dag, Kbh’s politimesters arkiv, journal nr. 2338 – 1881
16. *Social-Demokraten* 4.6 1881
17. *Herolden* 3.6 1881
18. *Social-Demokraten* 4.6 1881
19. Sørensen, Jan Ingemann: “Arbejdernes første grundlovsfest”, i: *Arbejderhistorie – 2003, nr. 1*, s. 14- 25.
20. Helge, s. 78.
21. *Social-Demokraten* 18.1 1891
22. Helge, s. 78. Konventets behandling af fane-spørgsmålet er kommet mig for øje herigennem.
23. Mødeprotokol for Københavns Præstekonvent, 1891, Rigsarkivet
24. Ibid
25. Ibid
26. Ibid.
27. Helge, s. 78. Før 1907 var det kun muligt at blive borgerligt begravet, hvis ikke man var medlem af fol-

- kekirken. Det blev ved samme lov lovformeligt tilladt fulgt at medbringe faner, synge egne sange og tale ved graven ved borgerlige begravelser, se: Forslag til Lov om forskellige Forhold vedrørende Begravelser, *Rigsdagstidende, Ordentlige Samling 1906-1907. Til-læg C*, s. 1166 samt 1221
28. *Social-Demokraten* 5.1 1887, samt *Morgenbladet* 3.1 1887
 29. *Social-Demokraten* 4.1 1887
 30. Ibid.
 31. Ibid
 32. *Politiken* 5.1 1887
 33. *Politiken* 5.1 1887
 34. *Social-Demokraten* 4.6 1881
 35. *Social-Demokraten* 11.10 1888
 36. Ibid.
 37. “Exploiting sentiments which deserve the utmost respect by the authorities and the veneration of the people it is above all the occation of funerals that some persons organize demonstrations which take a purely political character.” Egen oversættelse, citeret fra: Tamason, Charles A.: “From Mortuary to Cemetery; Funeral Riots and Funeral Demonstrations in Lille, 1779 – 1870”, i: *Social Science History*, vol. 4 no 1, February 1980, p. 15-31., s. 25
 38. Tamason, s. 25
 39. *Social-Demokraten* 30.6 1894
 40. Grelle, Henning: *Under de røde faner. En historie om arbejderbevægelsen*. Fremad, København, 1984, s. 6
 41. *Social-Demokraten* 29.3 1879
 42. *Social-Demokraten* 30.10 1910
 43. *Social-Demokraten* 1.1 1887
 44. *Social-Demokraten* 31.10 1910
 45. *Social-Demokraten* 2.2 1901
 46. *Social-Demokraten* 1.1 1887
 47. *Social-Demokraten* 1.4 1879
 48. Fx Carl Christian Kruse i 1876 (*Social-Demokra-ten* 1.9 1876) og U.P Overbye i 1879 (*Social-Demo-kraten* 14.1 1879)
 49. Hhv. *Social-Demokraten* 5.1 1887 og *Social-De-mokraten* 4.10 1898
 50. *Social-Demokraten* 4.10 1898
 51. Citeret i: *Social-Demokraten* 29.5 1911
 52. *Social-Demokraten* 29.5 1911
 53. *Social-Demokraten* 4.10 1898
 54. *Social-Demokraten* 4.10 1898
 55. Bech, Sv. Cedergreen (red): *Dansk biografisk lek-sikon*, 3. udg., Bind 6., København 1979, s. 477

Litteraturliste

- Bech, Sv. Cedergreen (red): *Dansk biografisk leksi-kon*, 3. udg., Bind 3, København 1979

- Bech, Sv. Cedergreen (red): *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., Bind 6, København 1979
- Bourdieu, Pierre, "Rites of institution", i *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Oxford 1991, s. 117-126
- Esmark, Kim: *De hellige døde og den sociale orden*. RUC 2002
- Giddens, Anthony; *Sociology*. Polity Press, Cambridge 1989
- Grelle, Henning: *Under de røde faner. En historie om arbejderbevægelsen*. Fremad, København, 1984
- Helge, Nynne: *Familien Jensen og Vorherre; Religionens plads i københavnske arbejderfamiliers kultur og livsform 1870 til 1950 – med særlig vægt på perioden før 1920*, Institut for Systematisk Teologi på Københavns Universitet, København, 1996
- Herresthal, Anne: "Norske begravelsestradisjoner i bykulturen", i: Aagedal, Olaf (red.): *Døden på norsk*, Ad Notam Gyldendal, Oslo 1994, s. 53-69
- Kragh, Birgitte: *Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*. Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 2003 i serien: Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt; nr. 9
- Sørensen, Jan Ingemann: "Arbejdernes første grundlovsfest", i: *Arbejderhistorie – 2003, nr. 1*, s. 14- 25.
- Tamason, Charles A.: "From Mortuary to Cemetery; Funeral Riots and Funeral Demonstrations in Lille, 1779-1870", In: *Social Science History*, vol. 4 no 1, February 1980, p. 15-31.

Kilder

Trykte

- Social-Demokraten udvalgt efter dødsfald i arbejderbevægelsens top, 1879-1914
- Herolden fra perioden 28/5-15/6 1881
- Politiken 5-6/1 1887
- Forslag til Lov om forskellige Forhold vedrørende Begravelser, *Rigsdagstidende, Ordentlige Samling 1906- 1907. Tillæg C*

Utrykte

- Journalen for Harald Brix's begravelse, Københavns politimesters arkiv journalsager, journal nr. 2338 – 1881, Landsarkivet

Abstract

Dennis Borgvardt: "...The banner will be present", *Arbejderhistorie* 3/2007, pp.1-16.
Reading the accounts of the burials of labour

leaders at the end of the 19th century, it is apparent that from early times in the Danish labour movement a particular culture surrounding the holding of funerals grew up in the way that they were not just private times for the expression of grief but also events where labour movement members and symbols, above all the red banner, had a central place in the memorial services to the deceased.

In addition, particularly in the 1880's and 90's, conspicuously grotesque scenes took place at a whole number of these funerals. For example, in 1881 the police removed the body of the socialist leader Harald Brix under the cover of night to prevent a funeral procession with banners. On a number of occasions priests refused to give the deceased the last rites or admit labour movement banners into the church. However, mourners did not necessarily hold back from confronting the priests on the question of red banners in the church and they insisted on holding speeches at the grave of the deceased. In other words, there were confrontations in the churchyard over the funerals of labour movement leaders.

The conflicts revolved around symbols and actions that gave workers the chance of creating group solidarity. It was therefore, on the one hand, to do with a ritual-conflict, where according to the French sociologist Pierre Bourdieu, the ritual was a tool for the distribution of power in society. On the other hand, internally in the labour movement the ritual had a unifying effect. For the individual member participation in it was a means to express and confirm the justice the justice of the common cause and to give a feeling of taking part in something larger than themselves – the fight for the socialist cause. In this respect the workers were similar to the bourgeoisie who in the same way sought eternity, only in their case in the shape of the 'nation'.

Dennis Borgvardt, BA i historie og samfundsfag
 C/o Olsen, Lundtoftegade 38, 1. Tv
 2200 København N
 Tlf.: 60 71 17 68
 Dborgvardt@hotmail.com